

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования Республики Тыва

Управление образования администрации Каа - Хемского района

МБОУ СОШ с.Бурен-Хем

СОГЛАСОВАНО

ЗУВР *Ооржак*
/Ооржак О.Б./

УТВЕРЖДЕНО

Директор Бичекей А.А./

Приказ № 2/3
от «31» августа 2023г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета «Родная (тувинская) литература»
для обучающихся 9-го класса

Составила учитель родного
языка и литературы Карди К.Б.

Бурен-Хем 2023

Тайылбыр бижик

Тыва аас чогаалы болгаш литература – Тыва Республиканың школаларында кол эртемнерниң бирээзи. Ук эртемнерни өөредириниң кол сорулгазы – аас чогаалы тыва чоннуң ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, сайзырадып келген сөстүң уран чүүлү деп билиндирбишаан, чогаалды амыдырал-биле холбап, ханы сайгарып билир; бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, тыва болгаш хөй националдыг Россия чоннарының культуразын, ооң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-бүдүштүг, бодунунүзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри.

Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазы, тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр онзагай культуразы кижиниң мөзүлүг аажы-чаңын үнезин хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле таныштырарыңга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп сайгарарыңга, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөредир.

Эге школага чогаал дугайында өөрөнгөн билиглерин кол ниити школага улам сайзырадып, литература – уран сөстүң байлаа деп билиндирбишаан, литература теориязында уран-чечен аргаларны кол ниити өөредилгеге школаның 5-6 класстарыңга ханы өөренир.

9-ку класска төрөөн чогаалга ажылчын программа Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүдөр институтунуң 2021 чылда үндүргени Тыва аас чогаалы болгаш литература. Ниити өөредилге черлериниң 5-9 класстарыңга чижек программаның сорулгаларыңга болгаш негелделеринге дүүштүр кылган. Өөредилге номунуң автору, ады, үндүргөн чылы: М. А. Күжүгет, Л. Х. Ооржак. Тыва чогаал, Кызыл. 2022 ч. «Кол ниити өөредилгениң 5–9 класстарыңга «Төрөөн (тыва) чогаал» эртемниң чижек өөредилге программасыңга» (улаштыр – Программа) даянып, 5-7 класстарның «Төрөөн чогаал», 8-9 класстарның «Тыва чогаал» өөредилге номнарыңга дүүштүр кылдырган.

9-ку класска төрөөн чогаал эртемни өөредириниң сорулгазы:

1. Уругларның хар-назының аайы-биле дүүштүр тургускан чогаалдарны болгаш чогаал теориязын ханы өөредип, билиндирери.

Сорулганы чедип алырда шиитпирлээр айтырыглар:

1. Өөредиглиг:

- чогаал сөзүглелиниң тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып;
- чогаалдың теориязының эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн чыып;
- чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңнеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның идея-тематиказы-биле хөөннөш уткалыг чогаалдарны деңнеп;
- чогаал сайгарарыңга ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөредир.

2. Сайзырадыр:

- уругларның амыдыралче бот-тускайлаң медреселдиг көрүжүн хевирлеп, чогаадыкчы арга-шинээн;
- аас болгаш бижимел чугааны делгеренгей, утказынга дүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

3. Кижизидилгелиг:

- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг;
- кижилерге, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг;
- хамааты бот-медресели бедик; ада-чурт төөгүзүн үнелеп билир;
- номчулгага сонургалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып, бодунуң туружун амыдыралдың кандыг-даа байдалында камгалап билир кижини кижизидер.

9-ку класска төрөөн чогаал эртемниң шингээткениниң түңнелдери

Бот-тускайлаң түңнелдер

- Чогаал эртеми тыва, орус болгаш делегей чоннарының культурлуг өнчүзүнүң чарылбас кезээ дээрзин медресеп, ук эртемни өөренири чугула дээрзин билири;
- бодун долгандыр турар ниитилелге шын алдынары;
- өг-бүлезинге, ада-чуртунга ынак, оларның мурнунга харыысалгалыг болурун медресеп, бот-хуузунуң хамааты туружун тудуп билири;
- аажы-чаңын, амыдыралчы дуржулгазын бот-тускайлаң шын тодарадып, углап, сайзырадып билири;
- харылзажылга үезинде үзел-бодалын тодаргай, шын илередип, өскелерни дыңнап, оларның бодалдары-биле каттыжып азы каттышпайн тура, ниитиниң корум-чурумунга дүүштүр бодун алдынып билири;
- келир үеде амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандыраарынче угланган сорулгаларны тургузуп билири;
- өөренириниң чугулазын база чаа билиглер шингээдирин медреселдиг-биле угаап билип турары;
- төрөөн дылынга болгаш чогаалга ынак, аңаа хүндүткелдиг, хумагалыг болуру;
- төрөөн чогаал эртемниге танышкан чогаалдарын сайгарар таварылгада, шингээткен билиглеринге даянып база дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглап, сөс домааның чедингир, чараш болурун чедип алыры;
- бодун долгандыр чараш чүүлдү эскерип билири, сагыш-сеткилиниң байлак чорууру, үлегерлиг аажы-чаңныг болурунга белени;
- тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның янзы-бүрү темаларга бижиттинген чогаалдарын номчуурунга бедик сонургалды;
- өске чоннарның культуразынга хүндүткелдиг болуру;
- өөредилге-шинчилел ажылдарында база харылзажылганың янзы-бүрү ажил-чорудулгазын күүседиринге чугула медреселерни (словарь, энциклопедия, Интернет болгаш о.ө.) тып, шилип, ажыглап билири;
- сагыш-хөңнү байлак, кээргээчел, энерелдиг сеткилдиг аажы-чаңныг болуру, чараш мөзү-шынарга бодун белеткээри.

Метапредметтиг түңнелдер

Өөреникчилерге чогаал эртемни өске эртемнерниң теория-практиктиг билиглери-биле холбап өөредири, коммуникативтиг(харылзаа тудуп, чугаалажып билириниң), регулятивтиг (бот-углананышкынныг), чаа билиглерни угаап шингээткениниң түңнелдери.

Өөредилгениң угаап шингээдир бүгү талалыг кылдыныгларының түңнелдери:

- сөзүглелде медээлерниң хевирлерин тодарадып билир, кол теманы, ооң иштинде кирген бичии темаларны шын билип турары;
- чогаалдың аймаан, жанрын тодарадып билири;
- номчулганың янзы-бүрү: өөредиглиг, көргүзүлүг, таныжылгалыг хевирлерин ажыглап билири;
- янзы-бүрү хевирлерде бердинген сөзүглелдерден (чүгле сөзүглел, иллюстрациялыг сөзүглел, таблица, схема кирген сөзүглелдер) кол болгаш ийи чергениң медээлерин ылгап билири;
- дыңнап бижиир сөзүглелдер-биле ажылдап билири (кыска, шилилгелиг, долу дээш о.ө.);
- бердинген медээни (сөзүглелди) бир хевирден өске хевирже өскерттип, эдип-чазап, чаартып (план, таблица, схема тургузуп) билири;
- номчаан, өөрөнгөн медээни (сөзүглелди) тодаргай, кызыра, шилилгелиг, чогаадыкчы чугаалап билири;
- справочниктер, словарьлар, энциклопедиялар, өөредилге-шинчилел ажылдары, электроннуг номнар-биле ажылдап билири;
- анализ (өөренип турар чүүлүн сайгарары) болгаш синтез (өөренип турар чүүлүн херек кырында түннээри) харылзаазын чүүлдештирип билири;
- чылдагаан болгаш түннел харылзааларны тодарадып билири;
- сайгарылгалыг, даап бодаашкынныг чугааны чорудуп билири.

Предметтиг түннелдер

- Чогаал эртемни өөренириниң онзагайын, чугулазын медреселдиг билип ап чорууру;
- чогаал эртеми чечен сөстүң уран-чечени болгаш чаражы, культурлуг аажы-чаң болгаш мөзү-шынарның көргүзүкчүзү боорун эки билири;
- чечен чогаал уран чүүлдүң тускай хевири бооп чоруурун болгаш уран чүүлдүң шупту хевирлери сырый харылзаалыг дээрзин билири;
- улустуң аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлерин тодарадып база оларны авторлуг чогаалдардан ылгап билири;
- улустуң аас чогаалының хевирлери – үлегер домак болгаш чечен сөстөрни ылгап билири;
- кыска тоолдарны боду чогаадып шыдаары;
- эпиктиг чогаалдарда кол болуушкуннарны тодарадып, оларның аразында харылзааларын, чөрүлдээлерниң чылдагааннарын тодарадыры;
- алгыш-йөрээлдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглап билири;
- маадырлыг тоолдарның уран-чечениниң онзагайын тодарадып, тайылбырлап билири;
- тыва литератураның төөгүзүнүң, сайзырап келгениниң үе-чадаларын билири;
- чогаалдың идея-тематиктиг утказын бижиттинген үези-биле холбап, ниитилел амыдыралы болгаш культураның хөгжүлдезин чечен чогаал-биле чергелештир сайгарып билири;
- чечен чогаал сайгарылгазын литература-теориялыг билигге (тема, идея, сюжет, композиция, чогаал аймактарының жанр-хевирлери, ылгавырлыг талалары, дылдың уран чурумалдыг аргалары) даянып, ханы сайгарып билири, чогаалда көдүргөн проблеманы тодарадып билири;
- документалдыг чогаалдарның онзагай талаларын барымдаалап, долу сайгарылгазын кылып билири;
- чогаал сайгарылгазының бүгү аргаларын (бижиттинген төөгүлүг байдалдары, тургузуунуң онзагайы, дылының уран-чечени, тема, идеязы, уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбаалы, чогаалда чечен үе, чечен девискээр дээш о.ө. талаларын) эки билири;

- чогаал сөзүглелиниң планын, тезизин тургузуп билири, план езугаар аас-биле азы бижимел-биле кыска утказын тургузуп билири;
- литературлуг терминнерни, чогаалдан үзүндүлөрни, цитаталарны чогуумчалыг ажыглап билири;
- чогаал сайгарылгазының азы харылзаалыг чугаа үезинде бодалдарын шын, тода илередип, монолог, диалог чугаа тургузуп азы ниити чугаага киржиб билири;
- чогаалдарга хамаарыштыр литература-сайгарылгалыг ажылдарны шиңгээдип, оларны аас-биле харыыларга азы бижимел ажылдарга ажыглап билири;
- чогаалда көдүртүнгөн чидиг айтырылгаларга азы бердинген темага дүүштүр бижимел чогаадыкчы ажылдарны (эдертиг, чогаадыг, эде тургузары, удур чогаадыры дээш о.ө.) шынарлыг (класска азы бажыңга) кылып билири;
- сюжетти улаштыр чогаадып азы эде тургузар дээн чижектиг ажылдарга чогаадыкчы арга-шинээн көргүзүп шыдаары;
- каталог-биле ажылдап, солун-сеткүүл, телевидение, Интернет четкизинден медээлерни ажыглап билири.
- тыва, орус база эвээш санныг чоннарның, делегей литературазындан чогаалдарны назы-харыңга, сонургалдарыңга дүүштүр сеткил хайныышкынның хүлээп, сайгарылгалыг номчуп билири, делегей амыдыралынче делгем көрүштүг чогаадыкчы номчукчу болуру.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Россия Федерациязының өөредилге яамызының *доктаалдары болгаш дужаалдары* база Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чижек өөредилге планнарыңга, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемни шиңгээдиринге шактар үлелгезинге чаңгыс эвес өскерилгелер тургулай бээрин болгаш ажылчын программаның тургузукчуларыңга ортумак байдалды тургузарын чугулага ап, бердинген Программада төрөөн (тыва) чогаал эртемни өөрениринге 68 шакты чижеглей кылган.

9-ку класска тыва чогаал эртемниң допчuzu

Кирилде кичээл (3 шак).

Тыва литератураның төөгүзү. Тыва улустуң аас чогаалы болгаш литература. Аас чогаалы болгаш литература – сөстүң уран чүүлүнүң ийитөрөл хевирлери. Аас чогаалының литератураны мурнай тыылганы, чурумалдыг аргаларны, эстетиктиг негелделерни (принциптерни), хевирлерни тыпканы. Оларны литературага өнчү кылдыр дамчытканы. Тываның сураглыг тоолчулары. Аас чогаалының болгаш литератураның аразында сырый харылзаазы. Тыва литератураның сайзырап келгениниң төөгүлүг оруу. Тыва литератураның укталган дөстери. Оң хевирлеттинеринге аас чогаалының үлегер болганы, орус, моол болгаш кожа-хелбээ чоннарның литератураларының ужур-дузазы. Тыва литератураның тыптып сайзыраарыңга Тываның девискээринге үе-дүптен бээр нептерээн көжээлдердебижиктерниң, ында

бижиттинген чогаалдарның салдары.Тыва литератураның үндезилекчилери, оларның баштайгы чогаалдары, тыва литератураның сайзыралынга киирген үлүг-хуузу.

Тыва Арат Республика үезиниң чечен чогаалының тывылганы, баштайгы базымнары (1920–1945 ч.ч.)

Тыва литератураның тыптып сайзыраарынга төөгүлүг байдалдар.Национал бижиктиң чогааттынганы, өөредилге номнарының үнүп эгелээни, литературлуг дылдың терминнериниң хевирлеттингени.Чаа ырлар. Чогаалды демнежип чогаадыр чаңчылдың тывылганы.«Самбукайның чугаазы». Баштайгы тыва проза чогаалының тывылганы. 1920–30 чылдарда чечен чогаалдың онзагай талалары: аас чогаалаянныы, массалыы, литературлуг аймактарның, хевирлерниң чаа-латыптып турганы.

Шүлүк чогаалының сайзырааны. Моол дылда бижиттинген баштайгы шүлүк чогаалдары (М.Содунам “Ленин дугайында шүлүк”,Д.Барыкаанның “Марттың сези”).Тыва литература Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында(1941–1945 чч). Тыва литератураның арат чонну сорук киирер күшболу бергени.1942 чылда Тываның Чогаалчылар эвилелиниң тургустунганы.Тыва чогаалчыларның «Улуг-Хем» альманагының тургустунганы.Орус совет чогаалчыларның тыва чогаалчыларга чедирген дузазы.Баштайгы чыындылар («Дайынчы кыйгы», «Чалыы назынның кылажы», «Төрээн чуртувус дээш»).Баштайгы балладалар болгаш шүлүглелдерниң бижиттингени.

Проза чогаалының сайзырааны. С.К. Токаның «Мээң сактыышкыннарым», «Тос чадырда» деп чогаалдарының «Араттың сөзү» деп тыва трилогияның эгезин салганы.

Ши чогаалының сайзырааны. В.Ш. Көк-оолдуң, С.К. Токаның,С.Б. Пюрбюнюңшиилери.

Очулга ажылы. Орус болгаш делегей литератураларының тывадылче очулгазы.1945–1957 чч. – дайын сөөлүндеги үе-чада, репрессия чылдары;Тыва литератураның совет үеде сайзыралы.1957–1970 чч. – тыва литератураның быжыгып тургустунганы.Ол үеде литератураның сайзыралының социал-төөгүлүг байдалдары. Литература критиказының сайзырааны. Ук төөгүлүг үеде тывалитератураның аңгы-аңгы жанрларының шапкын сайзырааны. Тывачогаалчылар отрядының өскени.1971–1985 чч. – тыва литератураның Эде тургустунушкунга чедир үе-чадазы.1986–1990 – Тыва литератураның эде тургустунушкун чылдарында сайзыралы.Чечен чогаадылгага чогаадыкчы бодалдың хостуу, чогаалдарныңулусчузу, аңгылы деп принциптерниң ролюнуң дугайында маргылдаалыг айтырыгларның тыптып келгени.Чамдык темаларның (Ленин,Октябрь, хувискаал, интернационализм...) чавырлы бергени.Шүлүкчогаалының уран-чечен болгаш идеялиг утка талазы-биле делгемчээни,философчу угланыышкынының күштелгени, делегей көрүүшкүнүнүнболгаш эстетиказының ханылааны.Тыва прозаның улам ыңай сайзырааны.Тыва прозада чаа аттарныңкөстүп келгени. Чечен очулганың сайзыралы.Тыва ши чогаалында чаа-чаа темаларның тыптып келгени.Уран-чеченинде диалогтарның, монологтарның, репликаларның,детальдарның хүлээлгелериниң чаа деңнелче бедээни.1991 чылдан бо хүннерге чедир – тыва литератураның амгыүе-чадазы, ооң сайзыралы. Тыва литератураның амгы үе-чадазынаңгылаарының боттуг барымдаалары. Тыва шүлүк, проза, шиичогаалдарының шапкын хөгжүлдеси, ында хевир-тургузуг, утка-шынарталазы-биле чаартылгалар, чаа эстетиктиг хевирлерниң догуннааны.Амгы үениң шылгарангай чогаалчылары.

І-ги кезээ. Мөңге даштың сарыны...

Тыва литератураның тыптып сайзыраарынга үе-дүптен бээрТываның девискээринге непертээн көжээлерде бижиктерниң, ында бижиттинген чогаалдарның салдары.

Бурунгу бижимел тураскаалдар (2 шак).

«Күлтегин», «Күлтегинге тураскааткан биче бижик», «Өөк-Туранкөжээзинде бижик». Орхон-Енисей девискээринде көжээлерде бижиктерни (Орхон-Енисей бижиктерин) төөгүнүң, дылдың, чогаалдың делегей чергелигтураскаалдары кылдыр санап турары. Көжээлерде бижиктерни чогаалга хамаарыштырарының чылдагааннары болгаш барымдаалары. Ук чогаалдарның жанры, темазы, идеязы, тургузуу. Кол-кол овор-хевирлери: Күлтегинниң, Тонукөктүң болгаш өскелерниң-даа. Көжээлерде бижиктерниң дылының уран-чечени: синтаксистигпараллелизм, метафора, диригжидилге, деңнелге, эпитеттерниаяжыглааны. Амгы тыва литературага ук чогаалдарныңсалдары,ужур-дузазы. Көжээлерде бижиктерни чеченчидип очулдурарыңа Ю.Ш. Кюнзегештиң, А.А. Даржайның кириген үлүг-хуузу. Күлтегинниң, Тонукөктүң болгаш өске-даа бурунгу овор-хевирлерниңтыва литератураның чогаалдарынче кирип келгени.

«Означенное суурдан тывылган тураскаал»

(Ю.Ш.Кюнзегештиңочулгазы-биле) (1 шак).

Ю.Ш. Кюнзегештиң көжээлерде бижиктерни очулдуруп, чечен чогаал дылынче кириринге, оларны үнелээринге кириген үлүг-хуузу. Чогаалды очулдурганының төөгүзү, утказы болгаш билдинмессөстөр тайылбыры. Күш-күл-тутук маадырның овор-хевиринден, чагыгларындан оонмаадырлыг мөзүлериниң илерээни. Шүлүктүң дылының уран-чечени.

Ю.Ш. Кюнзегеш «Көк-Эл» (1 шак).

«Көк-Эл» деп балладаның темазы. Тыва улустуң эжелелге удур, хостуг, хамаарышпас чорук дээш демисежип чораанының дугайындалириктиг маадырның даап бодаашкыннары, оларның төөгү-биле холбаалы. Чогаалдың тургузуу, оон тоожуушкуннуг аяны. Чогаалдың дылының уран-чечени, символиктиг метафораларныаяжыглааны, бурунгу төөгүлүг амыдыралды чиге дамчыдып турары. Улустуң аас чогаалы-биле харылзаазы. Чогаалдың төөгүлүг, кижизидикчи ужур-дузазы. Чогаалдың сөзүглели-биле словарь-фразеологтуг ажылды чорудары.

Ю.Ш. Кюнзегеш «Багырның хылыжы» (1 шак).

Археологтуг казымалдардан тывылган хылыштың чогаал бижириңге майык болганы. Тема, идеязы. Балладаның утказының бадыткалдыг шынныы, чоннуң амыдыралын чеченчиди чурааны. Бурунгуөгбелерниң чөптүг демиселиниң хайныгып үнгениниң чылдагааны, маадырларын хорум-базырыктарга орнукшудуп, саксалап чорааны. Балладаның тургузуу. Бурунгу дайынчының эдилели мези-хылыш– символиктиг деталь овор-хевири. Дылының уран-чечени. Лириктиг маадырның уран-чечен даапбодаашкынының делгеми. Балладаның төөгүлүг ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: эзир түрлүг, күдер боттуг, курайлашкан түме шериг, шунагай, мези, хилизинче, улчуккан, күзүңгүлүгселеме, чычыы, торгу бүдээттинген деп сөстөрниң болгаш сөскаттыжышкыннарының уткаларын, чогаалдың сөзүглелинде ажыглалын тайылбырлаар.

А.А. Даржай «Бурунгуңуң изи-биле» (1 шак).

«Бурунгуңуң изи-биле» деп чогаалдың тема, идеязы. Бижиттингениниңүндезин дөстери. Лириктиг маадырның төөгүге хамаарылгазы, оон бурунгу Шүлүкчүнүң ажылын үнелээни. Өске литератураларныңбурунгу чогаалдары-биле харылзаалы. Чогаалдың дылының уран-чечени: эпитет, деңнелге, метафораларны ажыглааны. Үзүндүде риториктиг айтырыгларны ажыглаанының ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтук ажыл: Күлтегин, Тонукөк, Орхон, Иллиада, Игорь ноян, Боян, Гомер деп сөстөрнүң, «хаттыг шуурган – халаптардан», «...Кайы хемче оскунуптуң», «Кайы дагда шыгжап кааптын», «эгээртинемес культуралыг», «эра өттүр элөп читпес» деп одуругларның уткалары, сөзүглелде ажыглалының тайылбыры.

И.Б. Иргит «Көжээ дажы» (1 шак).

«Көжээ дажы» деп шүлүктүң темазы, идеялиг утказы. Тыва чоннунтөрөөн черинге, ооң төөгүзүңге хумагалыг болурунче угланган кыйгы, патриотчу хөөнү илереткени. Шүлүктүң тургузуу. Дылының уран-чечени: уран чурумалдыг аргаларның ажыглалы. Риториктиг айтырыг болгаш кыйгырыг домактарының ужур-утказы.

Словарь-фразеологтук ажыл: саңын салыр, кадагааты, тендишдивес, ынанган-дыр, чүректерге таңмаланзын деп сөстөрнүң болгаш сөс каттыжышкыннарының уткалары болгаш тайылбыры.

II-ги кезээ. Таңды, Саян – ийи сынның аразынга...

С.К. Тока «Каргыга чорааным» (2 шак).

Очерк жанрын сайзырадырынга чогаалчының киирген үлүг-хуузу. «Каргыга чорааным» деп очерктиң онзагайы, ооң тыва чечен чугааның төрүттүнеринге салдары. Тываның бүгү булуңнарында бир мөзүлөшчаа амыдыралды суртаалдаан болуушкуннарны көргүзүп, арат чоннун кичээнгейиниң төвүңге турган айтырыгларны көдүргени. «Барлык ховузу», «Революцияның ачызында», «Садыг», «Лама, хамның мегези», («Арны кыза берген»), «Аал бөлүктүң хуралы», «Чаагай атты хей хүлээткен» дээш оон-даа өске эгелерниң уткалары. Чогаалдың тургузуу. «Каргыга чорааным» деп очеркте пейзаж болгаш портрет чурумалдарын ажыглааны. Дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтук ажыл: чут-чураангай, хоорзун, кылама, ыжыкталып чедип кээр, кызаа, эжин ышкынып, каргыс шагда, хелемечи, эмнээриниң улуу, авыралы-биле деп болгаш өске-даа сөстөрнүң болгаш сөс каттыжышкыннарының уткалары болгаш ажыглалы.

Чогаал теориязы. Очерк дугайында билиг (1 шак).

Очерк жанрының тодарадылгазы, өске жанрлардан ылгалы. Очерктиң хевирлери, оларның тус-тузунда тайылбыры. Очерктиң ужур-дузазы. Тыва литературада очерктер.

М.Ы. Идам-Сүрүн «Союспаң» (1 шак).

«Союспаң» – тыва литературада баштайгы баллада. Ооң аас чогаал болгаш амыдыралчы үндезиннери. Чогаалда болуушкуннарның үези, девискээри. Аңгылар аразында демиселди чурааны. Чөптүг эвес чоруктарга удур чааскаан туржуп үнген Союспаңның овор-хевири: мерген угаанныы, чоргаары, күштүү. Балладада романтиканың кол черни ээлээни. Балладаның өөредиглиг болгаш кижизидикчи ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтук ажыл: «Союспаң» деп балладаның дылында үениң байдалын, кижиниң сеткилдериң илереткен бүдүн үе, ажыптөрүүр, чаргы-чаалы, коңгул, элчи, казылган, хаа, бозага, кылама, чаан-биле удаалажыр деп сөстөрнүң уткалары, оларны чөп ажыглааны.

Чогаал теориязы. Баллада бугайында билиг (1 шак).

Жанрның тодарадылгазы, тывылганының төөгүзү. Балладаның хевир-тургузуу, уткашынары. Тыва литературага баллада жанрының тывылганы. Балладаның янзы-бүрү хевирлери, чогаалдарның чижектери. Амгы тыва литературада баллада жанрының сайзыралы.

С.А. Сарыг-оол «Саны-Мөге» (3 шак).

Шүлүглелдин тема, идеязы. Шүлүглелде чечен үе болгаш девискээр. «Човулаңнын дөвүнчүү», «Чолдуң бедик чадазы» деп кезектерниңидейлиг уткалары. Маадырларнын прототиптери. Саны-Мөгениң портрети, амыдыралчы туружу. Шүлүглелдин дылының уран-чечени. «Саны-Мөге» деп чогаалдың кижизидикчи ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: тамы, чут, керзең, кичигене, шеңне, ай, бес, казырык, эштенчи, өөлөт, дөрбөт, делег, кинчи-бек, чажан, албан, чанчын, чургаан, арбан, суму, өстү чазар, хавыя болгаш өске-даасөстөрниң уткалары болгаш ажыглалы.

Чогаал теориязы. Шүлүк чогаалының лиро-эпиктиг хевириниң дугайында (1 шак).

С.Б. Пюрбю «Чечек» (3 шак)

«Чечек» деп шүлүглелдин бижиттингениниң төөгүзү. Шүлүглелде кол маадырларының овор-хевирлери. Шүлүглелдин дылының уран-чечени: эпитеттери, метафораларны, деңнелгелерни, символдарны; улустуң ырларын, үлегер домактарны ажыглааны. Чогаалда композицияның элементтери – пейзаж болгаш портретти ажыглааны. Шүлүглелдин тургузуунда «онегин строфазын» ажыглааны.

Словарь-фразеологтуг ажыл: тойлу, чолуктуруп, чадыккалак, күзег, эзирик, соот, кыр, кечим шай, урук, бошка, “кара өг”, манзыладыр, бөрзек, дескешпес, дизээлешкен бууралар дег, хырбача, чечээргектер, идээргектер, хувулгаан, Эжен чарлыы, сүргүүл, аьттарывысчайып алды, дуокаалап, паараң, кара тамы деп сөстөрниң болгаш сөскааттыжыышкыннарының уткалары, ажыглалы.

С.Б. Пюрбю «Кара-Суг» (1 шак).

С.Б. Пюрбюнүң хамааты лириказының патриотчу хөөнүү. Төрээнчеринге ынакшылын илереткениниң эргелелдии. Кижиниң төрүтгүнгенчериниң – биче төрээн чуртунуң ыдыктыын, сеткил-хөөнге тудужуналгааны. «Кара-Суг» деп шүлүкте Ава биле Төрээн черин чергелештир алгааны.

С.Б. Пюрбю «Хайыракан» (1 шак).

«Кара-Суг», «Хайыракан» деп шүлүктерде төрээн черинде хемниболгаш ыдыктыг чараш дагны уран-чечен алгааны. Оларга ханыынакшылын, чоргааралын илереткени. Шүлүкте уран чурумалдыгаргаларның ажыглалы, адалгаларның болгаш риториктиг айтырыгларның ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: онзаланыр, туруг, орнукшуттум, сөң, дүдүскек, дүндүүштелип, хүннеш черден, хажыың-биле, шимелгедеп сөстөрниң уткалары, сөзүглелде ажыглалы.

З.А. Намзырай «Аяк хээлиг Тыва чуртум» (1 шак)

Чогаалчының төрээн чер темазынга бижиттинген шүлүктериниң утка- хөөнү. «Аяк хээлиг Тыва чуртум» деп шүлүкте өскен-төрээн черин алгаанының пафозу. Тыва чериниң эрткен, амгы болгаш келирүелеринге бүзүрелдии, ооң ыдыктарын адап мөңгөжиткени. Шүлүктүң уран-чечени: эпитетти, метафораны, деңнелгени ажыглааны. Адалгаларның болгаш риториктиг кыйгырыгларның ужур-утказы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: хиндиинде, аяк хээлиг, хаажылаан, сырып, чолуң чогууп деп сөстөрниң уткалары, ажыглалы.

Н.Ш. Куулар «Аңнаашкын соонда болчаг» (2 шак).

«Аңнаашкын соонда болчаг» деп чечен чугааның тема, идеязы. Тыва литературада төөгү темазын чаартырынга чогаалчының үлүү. Бурунгу түрк аймактар аразында эвилелчи

болгаш чөрүлдээлиг харылзааларны чырытканы. Күрүне эрге-ажыы биле кижиниң хууамыдыралының аразында чөрүшкектер. Чечен чугаада овор-хевирлер. Урандай биле Аялзының аразындаынакшылды көргүскени: кижини сеткилиниң нарыны, уяны, камгалалчогу, ынакшылдың ыдыктыг күжү. Чогаалдың дылының уран-чечени. Кижизидикчи уjur-утказы.

В. Ш. Көк-оол. «Хайыраан бот» (4 шак).

Тываның улустун артизи, чогаалчы В.Ш. Көк-оолдун чогаадыкчыажыл-чорудулгазы. Тыва культураны сайзырадырынга киирген үлүг-хуузу.

«Хайыраан бот» деп шииниң тыва литературада туружу. Темазыболгаш идеязы. Шаандагы Тывага херээжен кижиниң салым-чолункөргүскени, ооң кижизиг мөзү-шынарын чечен чурааны. Шииде кол чөрүлдээ (конфликт): кол маадырның чырыткылыккүзели болгаш аңаа удур үениң чаңчылчаан езу-чуруму. Шииде кол-кол овор-хевирлер. Караныңамыдыралга ынаа, тура-соруктуу, ынакшылга бердингени, дидими. Аваның, Сарыг-Ашактын, Седиптиң, Кенден-Хуурактын болгаш өскелерниң-даа овор-хевирлерин монолог, чугаа, иштики дүвүрел дамчыштыр илереткени. Шииниң сюжеди болгаш композициязы. Дылының улусчузу. «Хайыраан бот» деп шии дугайында үнелелдер.

Словарь-фразеологтук ажыл: чавагазын салбактаңар, кежегезинхиндиктеңер, харам бастыгар, Майдыр бурган эргиткен черге, Хомдучаазы, кужураткан хоюнче, таалың, шилеге, чаян-дөс, аксы-барылга, аът-боттун шүүдели, аглаар, шүүдедир деп база өске-даа сөстөрниң, сөс каттыжышкыннарының уткалары болгаш сөзүглелде ажыглалы.

Чогаал теориязы. Трагедия – шии чогаалының хевири (1 шак).

Трагедия – шии чогаалының бир хевири. Ооң тывылганының кыска төөгүзү, баштайгы авторлар болгаш оларның чогаалдары. Амгытыва шии чогаалында трагедия жанрының хөгжүлдөзү.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

«Самбукайның чугаазы», Д. Барыкаан «Марттын сези», В. Көк-оол «Тыва чуртум».

III-кү кезээ. Дайын дээрге дарызыг чыт...

С.Б. Пюрбю «Тулчуушкунче» (1 шак)

Шүлүктүн тема, идеязы. Чогаалдың пафозу. Лириктиг маадырның, чоннун овор-хевириниң патриотчу хөөнүн көргүскени. «Тулчуушкунче» деп шүлүктүн тургузуу. Шүлүктүн уран-чечени: делгеренгей эпитет, деңнелге, метафораларны уранчыдып ажыглааны. Орус болгаш өске-даа төрөл аймак чоннарның литератураларында Ада-чурттун Улуг дайынының темазына бижиттинген чогаалдар-биле чаңгыс аай хөөнөшкээ. «Тулчуушкунче» деп шүлүктүн дайын чылдарында бүгү Тываның чонунун хей-аъдын көдүрүп турганы.

С.Б. Пюрбю «Кызыл кош» (1 шак)

Чогаалдың темазы, идеязы. Чогаалда чечен үе. Чогаалда овор-хевирлер. Балладаның тургузуу. Дылының уран-чечени, уран чурумалдыг аргаларны, ылаңгыя деңнелгелерни чедим-челиг ажыглааны.

Словарь-фразеологтук ажыл: сырыг ышкаш, сылдыс ышкаш, кожаа ышкаш, сыра болган хөнү, сыын ышкаш, чинчилер дег, торгу ышкаш, ужуп чанган дуруя дег, согун ышкаш, алдын чыжыр эртинге дегдеп деңнелгелерниң, кашпал, хөрөктер, дазыл баштыг даңза деп сөстөр болгаш сөс каттыжышкыннарының уткалары база ажыглалы.

С.А. Сарыг-оол «Белек» (3 шак)

«Белек» – тыва литературада баштайгы тоожу. Чогаалда чечен үеболгаш девискээр.Тоожуда кол-кол овор-хевирлер.Чогаалдың адының, пейзаж чурумалының символиктиг ужур-утказы.Тоожунуң дылының уран-чечени, тожу диалектизин чедимчелигажыглааны.«Белек» деп тоожунуң өөредиглиг, кижизидилгелиг ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: эндевейн, чылыгызмаар чимел,бораңнаар,бирээни дуйган, мону аккып бээр дээш, йоону берген хайдыл, буруй чаа бижик келген-дир, алдын уургайы, «стахановчулар»,хокаштар, ынчап багынчыг чүве кылыр дээн-дир, олгыды баар мен,дашылыырлааш, чараш-аң, күдүрээ, Таңды чимезин кижиги өлүрүптөтпес, тош, кавыыргаан уу-биле, кускун-хаай, кузук дээш оон-дааөске сөстөрнүң болгаш сөс каттыжышкыннарының уткалары базаажыглалы.

О.К. Саган-оол «Арат чоннун мурнундан» (2 шак).

Чогаалдың тематиказы, идеязы. Тоожукчу маадырның овор-хевириниң чогаалда туружу болгаш ужур-дузазы.Чогаалдың дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: найысылал, тууйбу, Барыын фронт,Кызыл Шериг, колхоз, ТАР, үгер-боо, кызыл кош дээш өске-даасөстөрнүң уткалары, сөзүглелде ажыглалы.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

С.Пюрбю «Төрээн чонунуң адын адап чаалажып чораан».

С.Тока «Чоннун оглу».

IV кезээ. Тос-ла чүзүн малымайны...

В.Л.Эренчин. «Дөнен-Шилгим» (1 шак)

«Дөнен-Шилгим» деп чогаалда тыва кижиниң эргелиг аьдынгаэстетиктиг хамаарылгазын көргүскени. Аьттың овор-хевирин уран-чечен чурааны: дурт-сыны, дериг-херексели, аажы-чаңы, чоруктары. Лириктиг маадырның аьдынга чоргаараан сеткилин илереткени.Чогаалдың дылының уран- чечени.«Дөнен-Шилгим» – тыва шүлүк чогаалында малдың (аьттың)овор-хевирин дамчыштыр кижиниң чарашсынар, чоргаарланыр сеткилдерин илереткен баштайгы чогаал.Словарь-фразеологтуг ажыл: дөлем сыны, кастаар, аралчаалап депсөстөрнүң уткалары.

В.Л.Эренчин «Кадарчы уруг» (1 шак).

Шүлүктүң темазы болгаш идеязы.Кадарчы уругнуң овор-хевирин, ооң портредин чуруурунга детальдарны, диалогту чедимчелиг ажыглааны.Шүлүктүң дылының уран-чечени, чогаалдың ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: казылганныг, аланды, хеден, довурзактыг, чик деп сөстөрнүң уткалары.

В.Л.Эренчин «Тере-Хөл» (1 шак)

«Тере-Хөл» деп чогаалдың аас чогаал үндезинни. Чогаалдыңжанры, композиция болгаш сюжеди. Ында кирген овор-хевирлер,оларның тус-тузунда характеристиказы.Аваның овор-хевири: чагыг-сүмелии, угаанныы.«Тере-Хөл» деп тоолдун уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: сиилиңер, кыйгыртыышкын, энчектелген, Мооду, мойналык, Тере-Нуур деп сөстөрнүң уткалары болгашсөзүглелде ажыглалы.

Е.Т. Танова «Кара-Бай» (чогаалдан үзүндү) (3 шак).

«Кара-Бай» деп чогаалдың тематиказы, идеязы, бижиттинген үезиниңидеологиязы.Кол маадырның овор-хевири, прототиви. Чогаалда өг-бүле, амы-хуунуң болгаш ниитилел айтырыгларынуран-чечен чурааны.Романның дылының уран-чечени.

В.С. Серен-оол «Өгже чалалга» (1 шак).

Шүлүктүн тема, идеясы. Лириктиг маадырның Өгге ынакшылын, хүндүткелин илереткен мөгейии. Өг болгаш өртемчей депбилиишкиннерниң харылзаазын философчу чурааны.Шүлүктүн тургуузуунун онзагайы, строфиказы.Дылының уран-чечени: эпитеттерни, деңнелгелерни болгаш өске-даа чурумалдыг аргаларны ажыглаанының чедимчелии.

Словарь-фразеологтук ажыл: хараача, дүндүк, өлчейлиг хүн,бөгеже, базырыг, кожалаң, сарыктыра салып кагган деп сөстөрниңболгаш сөстөр каттыжышышкыннарының уткалары болгаш сөзүглелдеажыглалы.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

О.К Саган-оол «Баян-Таланың кижизи».

С.С.Сүрүң-оол «Кижиниң намдары».

А. А.Даржай «Өгге йөрээл».

А.К.Үержаа «Артыжап көр».

А.Адаров «Көшкүн чон бис».

V-кү кезээ. Часпас дизе, хая көрүн...

А.А. Даржай «Онгар» (2 шак)

«Онгар» деп тоожунун тематиказы, идеясы. Репрессия темазынчырытканы.Тоожуда омур-хевирлер. Боражыктын омур-хевири. Онгарныңоумур-хевирин дамчыштыр кол маадырның психологтук байдалын чедимчелиг чурааны. Тоожуда ниитилел, өг-бүле, кижилерниң хууда харылзааларын чергелештир көргүскени.Тоожунун дылының уран-чечени. Чогаалдың адының символиктиг утказы.

Словарь-фразеологтук ажыл: сайыт, даалга, чажыт, даңгырак,чогуур черлер, доскуул, күүседикчи сагылга-чурум, эде тургустунуушкун, сектер, дайзыннарны агартып эгелээн үе, Онза суд, ырмазыраар, «контрлар», «Улуг дүн» деп тоол-чугаа деп сөстөрниң уткалары,сөзүглелде ажыглалы.

А.А. Даржай «Он рубль» (1 шак)

Чечен чугааның темазы, идеясы. Серин кадайның болгаш оглуМөнгүн-оолдун омур-хевирлерин дамчыштыр ада-ие болгаш ажы-төл аразында харылзаазын илереткени. Аваның аарыының дугайында бодалдарында, оглунга адрестээн монолог чугаазында оон иштикисагыш-сеткилин, психологтук байдалын илереткени.«Он рубль» деп чечен чугааның дылының уран-чечени: эпитеттерни, деңнелгелерни ажыглааны. Чогаалдың утказын ажыдарынга, омур-хевирлер чуруурунга уран-чечен детальдарның ужур-дузазы: шаажанбузундулары, он рубль, саазын чечектер. Чогаалдың утказынга албан-херек бижиктерин кииргениниң ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтук ажыл: эжик кастыы, ырлаар-хааржак, дээвиир, так адыштапкаш, дүндүүнден, чевег, орнукшудар, хем бажыныңмөөрүктери, маанай, мортук доурак, даштыкы янчыыр деп сөстөрниңуткалары, сөзүглелде ажыглалы.

Ф.Ш. Сеглеңмей «Тын дээш демисел» (3 шак).

Чогаалчы Ф.Ш.Сеглеңмейнин чогаадыкчы ажылы.«Тын дээш демисел» деп тоожунун утказы, тематиказы. Ук тоожуда төре херээнге, шажынга, эртем-билигге хамаарыштыр көдүргенайтырыгларның чугулазы. Тыва чоннун төөгүлүг кижилериниң бирээзи Монгуш Буян-Бадыргы ноянның дугайында бижээни.Тыва хуурактарның, лама башкыларның омур-хевиринге даянып,эртем-билигже чүткүлдүүн көргүскени.«Тын дээш демисел» деп чогаалдың дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: өлбээн өл тынында, доорумбу, кешпи, камбы, чурагачы, шырылба, хамбырыма, бүүзе деп сөстөрнiң уткалары болгаш сөзүглелде ажыглалы.

**М.К.Өлчей-оол «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун»,
«Үш чүведудуу» (1 шак).**

Шүлүктөрнiң аас чогаал үндезинни. Дылының уран-чечени.

Э.Б. Мижит «Сүбедей» (2 шак).

Шүлүглелдин тема, идеязы. Чогаалдын тургузуунун онзагайы: Сүбедейниң кыйгызы, Черниң харыызы, Сүбедей биле Чингис-Хаанның аразында диалог, Харыы-кыйгы (Сүбедейниң ыры). Шүлүглелде овор-хевирлер. Философчу уткалыы, дылының уран-чечени, кижизидикчи уjur-дузалыы.

А.А. Даржай «Тыва дылым» (1 шак).

«Тыва дылым» деп шүлүктүн темазы, идеязы. Төрээн дылынгадыктыг хамаарылганы, ханы ынакшылды, идегелди, бүзүрелди илереткени. Кижиниң төрээн дылының дамыр-ханда, чоннун төөгүзүндө, амыдыралында тудужун лириктиг маадырның өмүнээзинден уран-чечен илереткени. Тыва дыл – эртине, чаагай чол, алдар-ат деп билиишкиннер. Шүлүктүн дылының уран-чечени: эпитет, метафора, диригжидилге, денелгелерни ажыглаанының ураны.

Словарь-фразеологтуг ажыл: сүзүүм, сүүзүннүг, түрлүг ыры, сеткил одун, дыртым болба, дээжизинден, каңмыыл деп сөстөрнiң уткалары, сөзүглелде ажыглалы.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

С.Тока «Дөңгүр-оол».

А.Бегзин-оол «Өгбелерим сылдызы», «Чеди ада төөгүзү».

9-ку класстың тыва чогаалга өөрөдилге-тематиктиг план

№	Темалыг бөлүктөр	шагы	Ооң иштинде			
			Ч.С.	Хыналда ажыл	НН	Чт
1.	Кирилде кичээл.	3				
2.	I-ги кезээ. Мөңгө даштың сарыны...	7				
3.	II-ги кезээ. Таңды, Саян – ийи сынның аразынга...	27	4	1	1	3
4.	III-кү кезээ. Дайын дээрге дарызыг чыт...	8	1			
5.	IV кезээ. Тос-ла чүзүн малымайны...	8			1	
6.	V-кү кезээ. Часпас дизе, хая көрүн...	15		1	2	
ШУПТУ		68				

**9- КУ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ
ШИҢГЭЭДИРКОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ
МЕРГЕЖИЛДЕРИ**

Өөреникчилер шингээдип алыр:

– тыва литератураның тывылганы болгаш сайзырап келген оруун, баштайгы тыва чогаалдарны билир;

– төрөөн чериниң төөгүзүн өөрениринге тыва литература национал болгаш делегей чергелиг культураның одаа, мөзү-шынар болгаш чаагай чаңчылдарны салгалдарга дамчыдар талазы-биле таарымчалыг арга дээрзин билир;

– чогаал теориязынга хамаарышкан өөрөнгөн терминнерин болгаш билиишкиннерин сайгарылга кылырынга чөптүг ажыглап билир;

– сөзүглелдерниң янзыларын тус-тус онзагайларынга дүүштүр билдилиг хүлээп билир, утка-хөөнүнүң ужур-утказын сайгарарынга киржип, маадырларның мөзү-шынарынга шын хамаарылганы, үнелелди кылып билир;

– сонуургап турар чогаалын бот-тускайлаң шилип билир, Интернет четкизи, справочниктерни немелде медээ тып өөрениринге, кыска аннотация бижииринге чөптүг ажыглап билир;

– сөзүглелдерниң аңгы-аңгы хевирлерин сайгарарынга билдингир аргаларын ажыглап билир: чылдагаан-түңнел харылзааларны тодарадып билир, чогаалдың кол бодалын илередип билир, сөзүглелди кезектерге чарып билир, ат берип, план тургузуп, дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып билир;

– эртем-төөгүлүг, өөрөдилге болгаш чечен чогаалдар сөзүглелдериниң онзагайларын тодарадып, сайгарып билир, номчаан чогаалынга үнелел бижиб билир;

– бодунуң чогаадыкчы сонуургалын сайзырадырынга сонуургалдыг, боду чечен чогаалдар чогаадырын шенеп турар, чуруктарга даянып бодунуң көрүжү-биле сөзүглел тургузуп билир;

– библиотека фондузу, словарьлар, үдүртулга литературалар болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир;

– Орхон-Енисей бижииктериниң дугайында база бурунгу бижимел тураскаалдарның жанрын сайгарып өөренириниң эге билиглерин билир;

– география, төөгү эртемнери-биле чогаалды холбап, сайгарып билир;

– руниктиг бижимелдерни очулдуруп эгелээн төөгүзү-биле

таныш, деңнелгелиг сайгарылганы боттарының деңнели-биле сайгарыпбилир (VIII–XII вектерге хамааржыр эрте-бурунгу түрк чогаалдар);

– дашта бижиктерниң («Күлтегин») тема болгаш идеязын тодарадып билир;

– чогаалдарда чечен девискээр болгаш чечен үени илередип билир;

– лириктиг чогаалдарда риториктиг айтырыгларның чечен чогаалга хамаарыштыр салдарлыын тодарадып билир;

– чогаалдарда чагыг мотивин тодарадып билир;

– чечен чогаалдың улустуң аас чогаалы, төөгүлүг болуушкуннар, портрет, пейзаж ажыглалдарының тема болгаш идея тодарадырынга үн алчып, каттыжып чоруурун тодарадып билир;

– шүлүглел лира-эпиктиг чогаал жанры дээрзин билир;

– тыва литературада «онегин строфазы» деп билиишкин барын бадыткалдыг тодарадып билир;

– тоожукчунуң овурун тодаргай бижип билир;

– чогаалдарда амы-хуунуң болгаш хөй-ниитиниң көдүрген айтырыгларны сайгарып билир (ниитилелде мөзү-шынар, өг-бүлө айтырыглары дээш о.ө.);

– ниитилел чергелиг мөзү-шынар, чурум айтырыынга хамаарышкан чидиг айтырыгларны сайгарып шиитпирлээр;

– буддизм философиязын шиңгээдир, эртем-билигже чүткүлдүг тыва лама башкылар болгаш хуурактарның амыр эвес, төөгүлүг оруктарын билир;

– «ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң уткаларын ажыдып шыдаар.

Доозукчу шиңгээдип ап шыдаптар аргалыг:

– ТАР үезиниң төөгү-литературлуг ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан кол угланыышкыннарын барымдааларга даянып, тайылбырлап билир;

– тыва литератураның укталган дөстери болгаш сайзырап келген оруктарын тодарадып билир;

– литератураның сорулгаларын билир, тыва литератураның үндезилекчилериниң чечен чогаалдың сайзыраарынга салдарлыын билир;

– литературлуг терминнер: литературлуг маадыр, омур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгларны

тыва литератураның сайзырап келген оруктарына барымдаалап илередип билир;

– орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының оруктарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медеп билип турар;

– Орхон-Енисей бижиктеринде тоожуушкун кезектерин тодарадып билир;

– эрте-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын илередип шыдаар;

– баллада жанрының композициязының онзагайын тодарадып билир;

– чогаалда чидиг айтырыгны, теманы тодарадып, дарлакчы аңгының оурун илередирде, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының дээштиин тайылбырлап билир;

– маадырларның сагыш-сеткил илерээшкининге, психологтуг байдалына даянып, чогаалдарның дылының онзагайын, авторнуң туружун тодарадып билир;

– тоожукчунуң аажы-чаңын, ооң чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын тодарадып билир;

– сайгарып турар айтырыгларга хамаарыштыр бодалдарын, туружун бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаш бижимел тодаргай илередип шыдаар;

– очерк жанрының янзы-бүрү хевирлерин ылгап билир;

– литературлуг терминнер болгаш билиишкиннерни (лира-эпиктиг чогаал, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман) чогуумчалыг, билдилигажыглап билир;

– шииде чидиг чөрүлдээни өөренип билир;

– В.Ш. Көк-оолдуң чогаалында чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар темазына хамаарышкан айтырыгларны сайгарар чугаага киржип билир;

– Кызыл Армияга дуза көргүзөр хамааты туруш бедик шимчээшкинге киржип турар тыва чоннуң ниити оурун тургузуп билир;

– совет болгаш тыва чогаалчыларның бижиттинген чогаалдарында найырал темазын илереткениниң онзагайын тодарадып билир;

– тодаргай үениң идеологтуг угланышкынын чечен чогаалда чуранының онзагайын илередип билир;

- *тыва литературада философчу утка-хөөннүг чогаалдарны илередип билир, «өг» болгаш «октаргай» деп билиишкиннерниң аразында сырый харылзаалыын, ханы утказын тайылбырлап билир;*
- *монолог чугаага даянып, маадырның иштики сагыш-сеткил делегейин тодарадып билир;*
- *тодаргай үениң социал-төөгүлүг байдалын илередип, чоннуң чүдүлгө болгаш оон-даа өске чидиг айтырыгларын сайгарып билир;*
- *шүлүк жанрының чаа хевири – үштээн тывызыктарның улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадыр;*
- *Э. Б. Мижиттиң «Сүбедей» деп шүлүглелинде чечен үени тодаргайлап билир;*
- *шүлүглелде композиция тургузугнуң онзагайын билир, авторнуң философчу угаап-бодашкынын илередип билир;*
- *чечен чогаалды дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин күүседип билир (сөзүглелдиң ужур-утказын билип, ооң кол бодалды илереткениниң онзагайын ылгап билир);*
- *өөредилге ному, словарьлар, библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир.*

9 КЛАСС (68ш)

(

Блок	Тема	Шак, жуу-саа	Өөреникчилерниң күүседир ужурлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
Кирилде	Чечен чогаалдың сайзыралының оруу	1	<p>Тыва литератураның тыптып, сайзырап келген оруун шиңгээдири. Баштайгы тыва чогаалдар, оларның бижиттинген онзагайларын билири. Ниити медээден чугула бодалдарны ылгап, демдегеп билири. Башкызы, эш-өөрү-биле аас чугаага киржип, айтырыгларга тода харыылап билири.</p> <p>Литератураның сорулгазын билир, тыва литератураның үндезилекчилериниң чечен чогаалдың сайзыраарына салдарлыын билири.</p> <p>Литературлуг терминнер: литературлуг маадыр, овор-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыглар, тыва литератураның сайзырап келген оруктары дээш о.ө. билиишкннерниң ужур-утказын билири</p>
Мөңгө даштың сырыны			
Эрте-бурунгу тураскаалдар	Бурунгу бижимел тураскаалдар «Күлтегин» (Культегинге тураскааткан бичебижик)	2	<p>Орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының чажыттарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медегеп билири. Бурунгу бижимел тураскаалдар, «Күлтегин» деп чогаалда девискээр, овор-хевирлер дугайында сайгарып билири. Тоожушкун кезектерин тодарадып билир.</p> <p>Төрээн черинге ынакшылды, шынчы чорукту көргүскени.</p> <p>Көжээде бижимелдерни сайгарып өөренириниң эге билиглерин шиңгээдири. Эрте-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын тывары</p>
	«Означенное суурдан тывылган тураскаал»	1	<p>Чечен чогаалды сеткил-хайныышкынныг хүлээп, аянынг номчулганың негелделерин сагып номчууру. Чогаалдың бижиттинген аянының онзагайын, идеялиг утказын сайгарып билири. Чогаалдың очулгазында дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып билири. Сайгарылгалыг чүүлдер-биле ажилдап билири</p>
Поэзия	Кюнзегеш Ю. Ш.	1	<p>Баллада жанрының компо-зициязының онзагайын тодарадып билири. Тема, идея болгаш сюжеттиң онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередип билири.</p>

	«Көк-Эл»		Чогаалга план тургузуп, эдерти чугаалаары. Көк-Элдин оворунун символиктиг овор-хевирин тургузары. Бижимел ажилдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседери
	Кюнзегеш Ю. Ш. «Багырның хылыжы»	2	Чогаалдың тема, идеязын то-дарадыр үндезинни илередип билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередири. Детальдың символиктиг утка илередип турарын тодарадыры. Немелде материалдар-биле ажилдап билири
	Даржай А. А. «Бурунгунун изи-биле»	1	Чогаалдың тема, идеязын тодарадып билири. Чогаалдың адының символиктиг утказын тодарадыры. Авторнун туружун тодарадыры. Чогаалдың идеялиг утказын шиңгээдип алырынга үлегер домактарның, чечен сөстөрнүн салдарын билири. Бот-хуузунун бодалдарын аас, бижимел логиктиг шын илередири
	Иргит И. Б. «Көжээ дажы»	1	Шүлүктүн идеялиг уjur-утказын, хамааты пафосту тодарадыры. Мөзү-шынар айтырынының философчу утказын тайылбырлаары. Чагыг мотивин илереткениниң онзагайын, чогаалдың дылының онзагайын тодарадып, уjur-утказын сайгарып шыдаары. Авторнун туружун лириктиг маадырның оворунга даянып илередири
Класстан дашкаар номчулга	Мижит Э. Б. «Кыйгы»	1	Чогаалдың тема, идеязын үе, девискээр, шимчээшкин дузазы-биле тодарадыры. «Шүлүк-боданыышкын» деп терминни чогаал сөзүглелинге даянып тодарадыры. Тоожукчу маадырның оворун, аажы-чаңын тайылбыр номчулгага илередип билири. Бодунун бодалын сөзүглелдерге даянып, аас болгаш бижимел илередири

Таңды, Саян ийи сынның аразынга

Проза	Тока С. К. «Каргыга чорааным» Чогаал теориязы.	3	Тыва литературада очерк жанрын сайзырадырынга чогаалчының салдарын тодарадып билири. Чогаалдың кол болгаш иштики темаларын тодарадып билири. Тоожукчу маадырның овор-хевиринге үнелел бээри, тодаргай үени чогаалда чуранының онзагайын илередири. Дылдың чурумалдыг
-------	--	---	--

	Очерк		аргаларының онзагайын тодарадыры. Бижимел ажилдарны күүседип билири. Тыва литературада очерк жанрының сайзыралының төөгүзүн билири. Очерктиң хевирлерин тодарадып шыдаары
Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Саны-Мөге»	4	«Саны-Мөге» деп шүлүглелдиң тема, идеязын тодарадыры. Чогаал болгаш Тыва төөгүзүнүң харылзаалыын тодарадып билири. Авторнуң чогаалды бижээниниң аянын, дылдың чурумалдыг онзагайын илередири. Чогаалда чечен девискээр, чечен үени бадыткалдыг илередири. Шүлүглелдиң маадырларының овур-хевиринге үнелелди бээри, прототип деп билиишкинге дүүштүр чергелештир сайгарып билири. Эгелерге план тургузары. Тыва литературада шүлүглелдиң онзагай салдарлыын илередири. Бижимел ажилдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседире. Аянынг номчулганың күүселдези
	Идам-Сүрүң М. Ы. «Союспаң» Чогаал теориязы. Баллада дугайындабилиг	2	М. Ы. Идам-Сүрүңнүң чогаадыкчы ажилчорудулгазы-биле таныжылга. Балладаның бижиттинген үезин, аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадып билири. Портрет, пейзажтың тема болгаш идея илередиринге салдарлыын тодарадыры. Лиро-эпиктиг чогаалдарга хамааржыр чогаал жанрларын катаптаары, балладаның тургузуунуң, ужур-утказының онзагайын илередири. Литературлуг терминнер болгаш билиишкиннерни билер, сайгарылгага чогумчалыг, билдиг ачыглап билири
	Пюрбю С. Б. «Чечек»	5	«Чечек» деп шүлүглелдиң кирилде кезээниң ужур-утказын тайылбырлап билири. Тема, идея-ның болгаш композициязының онзагайын тодарадып билири. «Онегин строфазы» деп билиишкинниң база шүлүглелде чаңылчаан тыва шүлүк тургузуундан ылгалдыын тодарадыры. Композиция тургузуунда портрет болгаш пейзаж салдарын илередири.

	Чогаал теориязы. Шүлүк чогаалының		<p>Дылдың чурумалдыг онзагайының омур-хевирлер чурруунга, идеялиг утка илередиринге салдарлыын тодарадыры.</p> <p>Шүлүглелдин тыва литературада туружун тодарадыры. Критиктиг литература-биле ажилдап билири. Орус болгаш тыва литератураны деңней сайгарып билири.</p>
	лиро-эпиктиг хевириниң дугайындабилиг		<p>Лири-эпиктиг чогаалдар дугайында өөренигин катаптаары. Ук жанрның чогаалдарының онзагайын тодарадыры. Литературлуг терминер ажыглап, чогаалды сайгарары (литературлуг маадыр, омур-хевир, тема, идея, лири-эпиктиг чогаалдар, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман)</p>
Поэзия	Пюрбю С. Б. «Кара-Суг»	1	<p>С.Б. Пюрбюнуң хамааты лириказын өөренири. Шүлүктүң философу ужур-утказын тодарадыры.</p>
	Пюрбю С. Б. «Хайыракан»	1	<p>Бойдус чурумалы болгаш кижиниң амыдыралын чергелештир, аразында харылзаалыын тодар-гайлап, сайгарып өөренири.</p> <p>Лириктиг маадырның сагыш-сеткил илерээшкининге даянып, авторнуң туружун тодарадып билири. Чогаалда бижик демдектериниң идея тодарадырынга салдарын сайгарып билири. Чогаалдың дылының чурумалдыг онзагайын сайгарып билири</p>
	Намзырай З. А. «Аяк хээлиг Тывачуртум»	1	<p>Зоя Намзырайның чогаадыкчы допчу-намдары-биле таныжылга. Чогаалдың адының символиктиг утказын тодарадып билири.</p> <p>Чогаалды сайгарып билири. Бижик демдектериниң идеялиг салдарлыын тодарадыры. Чогаалды аянынгы ырлап күүседир</p>
Класстан дашкаар номчулга	Туң-оол О. К. «Тоолзуг оранда»	1	<p>О. К. Туң-оолдуң чогаадыкчы ажил-херээ-биле таныжылга. Чогаалдың адының идеялиг утказы болгаш тоожукчу маадырның омурун сайгарып билири. Чогаалга хамаарыштыр айтырыглар салып билири</p>

Проза	Куулар Н. Ш. «Аңнаашкын соонда болчаг»	2	<p>Номчаан чогаалынга дүүштүр сайгарылганы кылып өөренири. Чогаалдың тема, идеясын үе, девискээр байдалдарын тодарадып сайгарып билири. Медерелдиг, аянныг номчууру, дылдың чурумалдыг аргаларын илередири, оларның чогаалга салдарын тодарадып билири.</p> <p>Чечен чугааның сюжеттиг шугумунга план тургузары, кижизидикчи ужур-утказын тодарадыры. Төөгү болгаш күрүне айтыры деп билиишкиннерни бердинген айтырыгларга дүүштүр сайгарары. Төөгүде эрте-бурунгу түрктөр аразында эвилелчи болгаш чөрүлдээлиг хамаарылгаларның үнүп кээр чылдагааннарын өөренир. Урандай</p>
			<p>болгаш Аялының омур-хевирлеринге даянып, хүлээлге (күрүне чергелиг) болгаш са-гыш-сеткил (амы-хуунуң) чөрүлдээзи деп билиишкиннерни сайгарары.</p> <p>Боттуг чүүлдерниң (детальдар) омур-хевирлер чурруунга салдарлыын тодарадыры</p>
Драматургия	<p>Көк-оол В. Ш. «Хайыраан бот»</p> <p>Чогаал теориязы. Трагедия – ши чогаалының хевир</p>	5	<p>Драматург В. Ш. Көк-оолдун чогаалдыкчы ажил-херээ-биле таныжылга. Тыва литератураның сайзыралының төөгүзүндө шииниң быжыг туружун база тема болгаш идея, сюжет болгаш композициясын тодарадыры.</p> <p>Чөрүлдээниң чидиг талалары болгаш маадырларның омур-хевири, сюжет шугумунда тода илереттингенин өөренири.</p> <p>Чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар айтырыгларын херек кырында амыдырал-биле холбаштырып сайгарары. Бижимел ажилдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседери.</p> <p>Чогаалдың трагедия жанрынга хамаарышкан литературлуг тер-миннер-биле ажилдаары: трагедия, чидиг чөрүлдээ, эрте-бурунгу Греция дээш о.ө.</p> <p>«Хайыраан бот» деп ши дугайында сайгарылгалыг чүүлдер-биле ажилдап билири</p>

Россия чонна рының литературазы. Делегей литературазы	Шекспир В. «Ромео биле Джульетта»	1	Чогаалдың тема болгаш идеязын илередири. Шекспирниң чогаалдарының тыва дылда очулгазының дугайында өөренири. Очулга ажылынга дүүштүр ханы билдилиг болурун илередири. С. Б. Пюрбюнүң очул-галарының («онегин строфазы») дээштиин тодарадыры
Дайын дээрге дарызыг чыт			
Поэзия	Пюрбю С. Б. «Тулчуушкунче»	1	Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыры. Лириктиг маадырның овуру-биле бүгү чоннуң сеткил-хайныышкынныг овор-хевирин тодарадыры. Амыдыралда боттуг барымдааларга даянып, чогаалда болуушкуннарны болгаш маадырларның овор-хевирин чергелештир сайгарары.
			Шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын күүседери
	Пюрбю С.Б. «Кызыл кош»	1	Балладаның бижиттинген төөгүзү, тема болгаш идея, тоожукчу маадырның мурнундан хамааты туружу бедик чырыттырган чоннуң ниити овор-хевирин көргүскенин тодарадыры. Тыва чоннуң Кызыл Армияга дузазын база төөгүлүг үени чураанының онзагайын тодарадып сайгарары. Чогаалдың композициязын илередири. Шээжи-биле аянын номчулганы күүседери
Проза	Сарыг-оол С. А. «Белек»	4	Тыва литератураның төөгүзүндө тоожунуң туружун тодарадыры. Чогаалдың бижиттинген төөгүзү, чоннуң ниити бедик көдүрлүүшкүннүг база байдалдарга дүүштүр овор-хевирин көргүскениниң онзагайын тодарадыры. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглааны тема, идея, сюжет болгаш композициязын сайгарарыга дээштиин тайылбырлап билири
	Саган-оол О. К. «Арат чоннуңмурнундан»	2	Тыва литературада очерк жанрының сайзыраарыга О.К. Саган-оолдуң кириген салдарын тодарадыры. Чогаалдың идеялиг угланыышкынын болгаш темазын илередири. Тоожукчу маадырның оворун тода ажыдып билири. Чогаалда

			социал-төөгү болгаш мөзү-шынар айтырыгларын көдүргенин бодунуу-биле билип турарын тайылбырлап шыдаары
Класстан дашкаар номчулга	Щипачёв С.П. «Тыва өңнүктеримге»	1	Тыва литератураның сайзыралына С. П. Щипачёвтуң кириген үлүүн тодарадыры. Очулгалары-биле таныжары. Совет болгаш тыва чогаалчыларның эп-найыралдыг ажил-чорудулгазының дугайында шүлүктерде илереттингенин тодарадып билири. Найырал темазынга бижимел ажилдарны күүседире
Тос-ла чүзүн малымайны			
Поэзия	Эренчин В. Л. «Дөнен-Шилгим»	1	Көшкүн чоннарның ёзу-чаңчылдарында аътка Шүлүкчүнүң чогаадыкчы ажил-херээ-биле таныжылга. Чогаалдың
	Эренчин В. Л.«Кадарчы уруг»	1	Чогаалдың идея болгаш темазын илередири. Тыва шүлүк чогаалының сайзыралында ынакшыл темазынга бижиттинген баштайгы чогаал-биле таныжары. Чогаадың идеялиг утказын илередиринге деталь, диалогтарның салдарын сайгарып билири
Проза	Танова Е. Т.«Кара-Бай» (тоожудан үзүндүлөр)	4	Е. Т. Танованың чогаадыкчы ажил-херээ-биле таныжылга. Тоожунуң идеялиг угланышының болгаш темазын илередири. Чогаалда чечен үе, чечен болуушкунну илередип, үениң идеологтуг угланышының сөзүглел болгаш амыдырал-биле холбап тайылбырлап шыдаары. Кол маадырның овуру болгаш ооң прототивиниң дугайында сайгарып билири. Чогаалда социал-төөгү, өг-бүле, хуу амыдырал болгаш ниитилел амыдыралын көдүрген айтырыгларны бодунуу-биле билгенинге даянып тайылбырлаары. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билири

Поэзия	Серен-оол В. С. «Өгже чалалга»	1	Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыры. Тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр оран-савазынга – өгге хүндүткел ёзузун илереткенин өөренири. «Өг», «октаргай» деп билиишкиннерниң философчу утказын тодарадып билири. Шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын күүседире
Аспас дизе, хая көрүн			
Проза	Даржай А. А. «Оңгар»	3	Чогаалдың символиктиг адының утказын тодарадып билири. Тоожуда ниити чуруттунган овур-хевирлер-биле ажилдаары. Чогаалда социал-төөгү, мөзү-шынар айтырыгларының көдүртүнгенин сөзүглелге даянып тайылбырлаары. Маадырларның аажы-чаңыга үнелел кылып билири. Чогаалда «оңгар» чурумалын маадырның иштики сагыш-сеткил илередириниң чепсээ дээрзин тайылбырлаары. Литературлуг терминнер ажыглап, чогаал сөзүглелинге даянып, «кижи», «өг-бүле»
			болгаш «ниитилел» деп билиишкиннерни сайгарып, тайылбырлап билири
	Даржай А. А. «Он рубль»	2	Чечен чугааның тема болгаш идеязын тодарадыры. «Адалар болгаш уруглар» темазын чогаал база херек кырында амыдырал-биле холбап, улуглар болгаш уруглар темазын сайгарып билири. Кырган-ава Сериңниң ооң оглу Мөңгүн-оолдуң аразында хамаарылгазында чидиг айтырыгны көдүргенин ханы сайгарып билири. Аваның сагыш-сеткилиниң иштики байдалын (психологтук) монолог дузазы-биле илереткенин сайгарып билири. Детальдарның (боттук чүүлдерниң), албан бижиктериниң идеялиг утка-хөөнүн илередиринге чечен чугааның салдарлыын тодарадып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин

			тайылбырлап билири
	Сеглеңмей Ф. Ш. «Тын дээш демисел»	3	Ф. Ш. Сеглеңмейниң чогаадыкчы ажил-чорудулгазын өөренири. Чогаалдың идеялиг утка-хөөнүн болгаш тематиказын илередип билири. Социал-төөгү болгаш чүдүлгө айтырыгларын сөзүглелге болгаш херек кырында амыдыралда байдалдарга даянып, тодаргай үелерде идеологтуг угланыышкыннар- биле холбаштыр сайгарып билири. Маадырларга ниити болгаш бот-тускайлаң үнелелди берип билири. Бедик билиг чедип алыр күзелдиг, берге орук эрткен тыва ламаларның болгаш хуурактарның омур-хевири сайгарып билири. Чогаалдың тургузуунуң, дылының онзагайын тодаргайлап билири. Ном саңыга болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажилдап билири
Поэзия	Өлчей-оол М. К. «Үш чүве кара». «Үш чүве дошкун». «Үш чүве дудуу».	2	Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыры. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын илередип билири, шүлүк чогаалының үштээн тывызык-шүлүктер деп хевири-биле ажилдап билири. Шүлүктү сайгарып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагайдээштиин тайылбырлап билири
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Распутин В.Г. «Дириг чорааш черлеутпа»	1	Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыры. Шериг хүлээлгезиниң дугайында чугаага бодалын илередип, киржип билири
Поэзия	Мижит Э. Б. «Сүбедей»	4	Шүлүглелде тема, идеяны тодаргайлап, чечен үениң онзагайын тайылбырлап билири. Чогаалдың композиция тургузуунда онзагай талаларны: Сүбедейниң кыйгызын, Черниң харыызын, Сүбедей болгаш Чиңгис-Хаанның диалогун, харыы-кыйгыны база Сүбедейниң ырызын, авторнуң философчу угаап-бодашкынын илередип билири. Шүлүглелди сайгарып билири

<p>Даржай А. А. «Тыва дылым»</p>	<p>1</p>	<p>Чогаалда тема, идеяны тодаргайлап билири. «Шүлүк-тураскаадыг» деп билишкинни тайылбырлап билири. Чогаалдың идеялиг угланышкынын лириктиг маадырның, ооң хамааты туруштуун сайгарып, илередип билири. «Ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билишкиннерниң утка- хөөнү-биле ажылдап билири. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билири. Чогаалды сеткил-хайнышкынның, шээжи-биле аяанныг номчууру</p>
<p>Шупту:</p>	<p>68 ч.</p>	

КЛАССТАН ДАШКААР АЖЫЛДАР

Төрээн (тыва) чогаал эртемин өөредир, кижизидер ажылда салдырган сорулгаларны чедип алырынга класстан дашкаар ажылдар дыка чугула салдарлыг. Уругларның хостуг үезин чөптүг ажыглап чаңчыгарын суртаалдаар база оларның сонuurгалдарын деткип, сайзырадырынга тааржыр бөлгүмнер, элективтиг курстар класстан дашкаар ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин мөөңнеп планнаары башкыларның чогаадыкчы ажылы болур. Ниитилелге бодун шын алдынып билир, өөрениринге чүткүлдүг, делгем угаап боданыр харык-шинектиг, амыдыралчы көрүжү чараш, бот-тускайлаң кижини хевирлээринге салдарлыг класстан дашкаар ажылдарга белеткел уругларның хар-назынынга дүүштүр, сонuurгалдарын, негелделерин боттандыраы-биле чоруттунар.

Өөредилге чериниң бот-тускайлаң угланышыкынын барымдаалап, класстан дашкаар ажылдарның шактар үлелгеzi түс-түс онзагайларлыг болуру билдингир. Бердинген чижек планнаашкында 4 шака хуваалданы

9 класс

Конференция	«Тыва чогаалдарда мөзү-шынар айтырыын көргүскени»	Темага дүүштүр материалдар чыыры, конференцияга белеткенири-биле медээлерни эмгелеп, чаңгыс аайлаары. Хөй мурнунга ажылын камгалап, хостуг чугаалап өөренири. Өскелерниң ажылдарын кичээнгейлиг дыңнап, сайгарылгага киржири
Мөөрей	Чогаадыг «Дыл – чоннуң эртинези»	Бердинген темага дүүштүр чогаадыг бижип өөренири. Сөзүглелди шын тургузуп билири. Бижимел ажылга бодунуң бо-далдарын шын, чиге, көдүртүнген чидиг айтырыгга дүүштүр бадыткалдыг чижектерлиг илередип, түңнел үндүрүп билири
Темалыг кежээ	«Сергей Пюрбюнүң сураглыг ырылары»	Авторнуң билдингир ырларын өөренип ап, хөй мурнунга күүседип билири. Ырыларның кайы үелерде бижиттинген төөгүзүн сонuurгаар, билири. Темалыг кежээге идепкейлиг киржири
Декада	Тыва чогаал неделязы «Тыва	Тыва литератураның тургустунган төөгүзү, сайзыралы дугайында билиин делгемчидери. Декаданың мөөрейлеринге идепкейлиг киржири.

	<p>Арат Республика үезиниң чогаалдары»</p>	<p>Чечен чогаалды амыдыралдың, күрүне төөгүзүнүң, чоннуң шынныг арыннарын, тыва чоннуң аажы-чаңының бот-тускайлан онзагайын, делегей көрүүшкүнүн өтгүр көргүскен уран чүүлдүң бир хевири деп хүлээп, билиин делгемчидери.</p> <p>Чогаал номчукчуга (кижиге) амыдыралчы билиглерни берип чоруур дээрзин бадыткалдыг чижектер-биле шынзыдары.</p> <p>Келир үеде өөрөдилге ажил-чорудулгазын планнап билири</p>
--	--	--

Өөрөдилге-методиктиг немелде литература

Өөрөдилге номнары, ажилчын кыдарыыштар

1. М.А.Кужугет,Л.Х.Ооржак «Тыва чогаал» Кызыл.2022

Методиктиг литература:

Алдын-оол Х. С. Аянныг номчулга. Башкыларга дузалал ажил. [Выразительное чтение]. – Кызыл: ТывНУЧ, 1983. – 43 с.

Ооржак Л. Х. ӨФКС: тыва чогаал эртемин школага башкылаарының айтырыглары. – Кызыл: НШХИ, 2007. – 64 с.

Ооржак Л.Х. Чогаадыг бижидип өөрөдири. Методиктиг сүмелер. – Кызыл: НШХИ, 2020. – 47 с.

Ооржак М. Н. Чогаадыг бижиириниң аргалары [Учебно- методические материалы для учителей тувинского языка и литературы] /М. Н. Ооржак. – Кызыл, 2003. –102 с.

Сундуп Д. Ч. Методика преподавания тувинского устного народного творчества в школе. Пособие для учителей. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 126с.Херел А. Х. Выразительное чтение. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2007. – 79 с.

2. Чамзырын Е. Т. Тыва литературага класстан дашкаар ажилдар. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2015. – 158 с.

3. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной

(тувинской) литературе. Методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы общеобразовательных учреждений. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2005.

– 128 с.

4. Чамзырын Е. Т. Внеклассная работа по тувинской литературе: литературные олимпиады, конференции, вечера, диспуты. Учебно- методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2010. – 174 с.

5. Чамзырын М. Ч. Самагалдай ортумак школазы: Аргадуржулга, дилээшкиннер, класстан дашкаар ажылдар [Самагалдайская средняя школа: Опыт работы, поиски, внеклассные работы]. – Кызыл: Билиг, 1998. – 99 с.

6. Чогаадыгга канчаар белеткенирил? [Как подготовиться к написанию сочинения?] /сост. М. В. Бавуу-Сюрюн, Е. Т. Чамзырын. – Кызыл: РИО ТувГУ, 1999. – 16 с.

7. Шожал З. О. Вспомогательный материал для учителей, работающих по учебнику «Родная литература» 5 класс. – Кызыл: Аныяк, 2013. – 156 с.

Немелде литература:

1. Будуп Б. К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр / –Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2010. – 122 с.

2. Даржай А. А. Шүлүкчүнүң демдеглелдеринден // Улуг-Хем. – 1992. – № 1. – С. 127-137.

3. Донгак У. А. Древнееврейские эпитафии и лирическая поэзия тувинцев // Turkolog. Тюрколог. Публ. – Казань, 1992 г.

4. История тувинской литературы. I том. Истоки. Литература Тувинской Народной Республики (1921–1944) [отв.ред. К. А. Бичелдей]: редкол.: Л. С. Мижит (рук. проекта) [и др.]; Тувинский институт гуманитарных исследований. – Новосибирск: Издательство СО РАН, 2013. –266 с.

5. Калзан А. К. Тувинская литература. Учебник для 8-10 классов средней школы. – Кызыл: ТКНИ, 1989. – 284 с.

6. Кенин-Лопсан М. Б. Магия тувинских шаманов. – Кызыл: Тув. кн. издательство, 1993. – 19 с.

7. Кенин-Лопсан М. Б. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. Конец XIX – начало XX в. – Новосибирск: Наука: Сиб. отд-ние, 1987. – 163 с.

8. Комбу С. С. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012. – 360 с.

9. Күлтегин: Мөңгө даштың сарыны: (Орхон-Енисей бижимелдериниң тураскаалдары VI–VIII в.в.) Күлтегин: Поэзия вечного камня (Памятники орхон-енисейской письменности VI–VIII в.в) / сост. З. Б. Самдан, вступ.статьи на тув.языке Ю. Л. Аранчына и З. Б. Самдан, вступ.статья и коммент. на рус.яз. И. В. Стеблевой, перев. с древнетюрск. На тув.яз. Д. А. Монгуша, поэт.переводы

А. Даржая, Ю. Кюнзегеша, А. Преловского. – Новосибирск.: Наука, 1976.

10. Кужугет М. А. Литературное краеведение. Учебно-методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2014. – 104 с.

11. Кыргыз З. К. Песенная культура тувинского: монография / З. К. Кыргыз; Науч. ред. И. В. Мациевский; Тув. НИИ яз., лит. и истории. – Кызыл: Тув. кн. издательство, 1992. – 144 с.

12. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. / сост. С. М. Орус-оол, Р. С. Чакар. – Кызыл: ТывНУЧ, 2006. – 318 с.

13. Мижит Л. С. Древнетюркские трехстишия как один из истоков тувинского поэтического жанра ожук дажы // Материалы международной конференции, посвященной 280-летию открытия древнетюркских памятников. – Абакан, 2001. – С. 65-75.

14. Мижит Л. С. К вопросу об эпитафийной лирике древних тюрков // Письменное наследие тюрков. Материалы международного симпозиума, посвященного 110-летию дешифровки орхон-енисейской письменности. – Кызыл, 2003. – С. 85-88.

15. Мижит Л. С. Ожук дажы – делегейниң хензиг хевири // Ожук дажы. Тувинские трехстишия. Антология / сост., вступ. ст., прим. и комм. Л. Мижит. – Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2004. – С. 4-44.

16. Мижит Л. С. Триадичные образы в религиозно-мифо-логических представлениях тувинцев // Ученые записки ТИГИ. Вып. XIX. – Кызыл, 2002. – С. 247-257.

17. Мижит Л. С. Тувинские загадки-триады // Сибирь – единое фольклорно-литературное полиэтническое пространство. – Улан-Удэ, 2006. – С. 160-165.

18. Мижит Л. С. Числовая символика в тувинской фольклорно-

литературной традиции // Ученые записки ТИГИ, 2004. – Вып. XX. – Кызыл, 2004. – С. 239-251.

19. Самдан З. Б. «Көжээлерде бижиктиң чажыды. – Новосибирск, 2003. – С. 64-78.

20. Сундуп Д. Ч. Тыва улустуң аас чогаалын школаларга өөредириниң методиказы. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 126 с.

21. Тогуй-оол А. С. Исследования. Научный труд о стихо-сложении и о тувинском устном народном творчестве / А. С. Тогуй-оол – Кызыл: Тув.книжное изд-во, 2001. – 96 с.

22. Тувинские героические сказания / сост. С. М. Орус-оол. – Новосибирск: Наука, 1997. – 584 с.

23. Тувинские народные сказки / сост. З. Б. Самдан. – Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма, 1994. – 456 с.

24. Тыва кожамыктар – Кызыл: Республиканская типография, 2005. – 194 с.

25. Тыва литература талазы-биле эртем статьяларының чыын-дызы. Башкыларга дузаламчы [Сборник научных статей о тувинской литературе]. – Кызыл: НШХИ, 2006. – 67 с.

26. Тыва литература талазы-биле эртем-методиктиг статья-ларының чыындызы. II кезээ. Башкыларга дузаламчы. [Сборник научных статей о тувинской литературе]. – Кызыл: НШХИ, 2010. – 52 с.

27. Тыва маадырлыг тоолдар. Т.1. / сост. С. М. Орус-оол. – Кызыл: ТывНУЧ, 1990. – 271 с.

28. Тыва Республиканың чогаалчылары / сост. М. Б. Ховалыг. – Кызыл: ТывНУЧ, 2000. – 54 с.

29. Тыва тывызыктар / сост. Г. Н. Курбатский – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2002. – 255 с.

30. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр / сост. Б. К. Будуп – Кызыл: ТывНУЧ, 2010. – 121 с.

31. Тыва улустуң алгыш-йөрээлдери / сост. З. К. Кыргыс – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1990. – 144 с.

32. Тываның чогаалчылары – Писатели Тывы / сост. М. Б. Ховалыг – Кызыл: ТывНУЧ, 2001. – 66 с.

33. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской литературе). Методическое пособие для учителей тувинского языка и

литературы общеобразовательных учреждений. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2005. – 128 с.

34. Чамзырын Е. Т. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. Монография. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2009. – 157 с.

Словарьлар

1. Древнетюркский словарь. / под ред. В. М. Наделяева и др.– Л.: Наука, 1969. – 676 с.

2. Краткий словарь литературоведческих терминов / под ред. Л. И. Тимофеева, С. В. Тураева. – М.: Просвещение, 1985. – 208 с.

3. Литература в школе от А до Я. 5-11 класс. Энциклопедический словарь-справочник. – М.: Дрофа, 2006. – 720 с.

4. Монгуш Д. А. Русско-тувинский словарь. – М.: Русский язык, 1980. – 664 с.

5. Ондар Б. К. Краткий словарь гидронимов Тувы. – Кызыл: ТывНУЧ, 1995. – 44 с.

6. Ондар Б. К. Топонимический словарь Тувы. – Абакан: Изд-во ХГУ им. Н. Ф. Катанова, 2004. – 255 с.

7. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. I: А, Б, В, Г, 2002. – 432 с.

8. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. II: Д, Е, И, Й, 2003. – 388 с.

9. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. III: К, Л, 2004. – 440 с.

10. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. IV: М, Н, О, Ө, П, 2008. – 442 с.

11. Тыва дылдың орфографтыг словары. – Кызыл: ТывНУЧ, 1967. – 447 с.

12. Толковый словарь тувинского языка / под. ред. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука. – Т. I: А-Й, 2003. – 599 с.

13. Толковый словарь тувинского языка / под. ред. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука. – Т. II: К-С, 2011. – 798 с.

14. Хертек Я. Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь / Я. Ш.

Хертек. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1985. – 299 с.

15. Хертек Я. Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1975. – 204 с.

Электроннуг курлавыр

1. Актуальные проблемы преподавания родного языка // URL: <http://infourok.ru/> (дата обращения: 13.06.2019).

2. ГБНИОУ «Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при правительстве Республики Тыва» // URL: <http://tigpi.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).

3. ГБНУ МОиН РТ «Институт развития национальной школы» // URL: <http://irnsh.ru/> (дата обращения: 17.11.2020).

4. ГБУ РТ «Национальный музей Республики Тыва имени Алдан-Маадыр» / URL: <http://museum.tuva.ru/> (дата обращения: 06.05.2018).

5. ГБУ «Центр развития тувинской традиционной культуры и ремесел» / URL: <http://tuvancenter.com/o-nas/> (дата обращения: 17.11.2020).

6. Детский литературный сайт «Радуга Тывы» // URL: <http://tuvacheleesh.ru/> (дата обращения: 23.02.2019).

7. Литературно-художественное издание «Улуг-Хем» // URL: <http://www. – ulughem65.html>. (дата обращения: 23.02.2019).

8. Молодые писатели Тывы // URL: <https://vk.com/molodyepisatelituvy/> (дата обращения: 14.11.2019).

9. Научно-популярный и методический журнал Башкы // URL: <https://bashky.ru/> (дата обращения: 14.11.2019).

10. Сайт Ассоциации учителей тувинского языка и литературы Республики Тыва // URL: <https://tyvadyl.ru/ru/assocziacziya/> (дата обращения: 11.02.2020).

11. Сайт ГАОУ ДПО «ТИРО», РУМО учителей родного языка и литературы // URL: <http://www.ipktuva.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).

12. Сайт Тываның чогаалчылары. Эртем-методиктиг, өөредилгелиг сайт // URL: <http://pisateli-tuvy.ru> (дата обращения: 11.02.2020).

13. Федеральные государственные образовательные стандарты //URL: <https://fgos.ru/> (дата обращения: 22.11.2019).

14. Федеральный институт развития образования (ФИРО) РАНХиГС. Конкурс «Всероссийский мастер-класс учителей родного, в том числе

русского, языка в 2020 году» // URL: firo@ranepa.ru (дата обращения: 11.02.2020).

15. Фестиваль педагогических идей // URL: <http://festival.1september.ru> (дата обращения: 24.06.2019).

16. Электронный журнал «Новые исследования Тувы» // URL: <http://www.tuva.asia>. (дата обращения: 17.11.2020).

17. Электронный корпус текстов тувинского языка // URL: <http://www.tuvancorpus.ru/> (дата обращения: 17.11.2020).

